

Lázár Katalin

Fogócskatípusok a népi játékok típusrendjében

A játékok funkciója

Az embert a társadalomtudományok művelői (Johan Huizinga nyomán) a „homo ludens” névvel is illethetik, mégpedig nem ok nélkül. Az emberi kultúrában a játék az emberré válás pillanatától megtalálható, de nem csak az emberek sajátja. A kölyökkutyák is játszanak egymással és az emberrel, birkóznak, verekszenek. A kismacskák egy fadarabot vagy egy pamutgombolyagot élvezettel pofozgatnak erre-arra, és az embergyerek hamarabb megunja nézni őket, mint ők a játékot.

Vajon miért játszik a kismacska, a kutyakölyök? A válasz magától kínálkozik: a felnőtt életre készülnek föl, a kívánatos viselkedési módokat gyakorolják. A kiskutyák birkózása felkészülés a rangsor megállapításához szükséges verekedésre: minél ügyesebb és erősebb a kutya, annál előbbre kerül a rangsorban. A kismacska azt gyakorolja a fadarab pofozgatásával, hogy mit kell majd tennie az egérrel, amikor vadászik: az egeret éppúgy fogja pofozgatni, nem azért, hogy kínozza, hanem azért, mert a macskák tapasztalatai között szerepel, hogy a pofozgatás után elejtett egér húsa édesebb. Tudományos vizsgálatok igazolták, hogy az egér vérében a stressz hatására cukrok szabadulnak fel.

Mindez azt jelenti, hogy a játékoknak fontos szerepük van az állatok életében: a játék során tanulják meg azokat a viselkedésformákat, amelyeknek felnőtt korukban hasznát veszik. Az embernél sincs ez másképp: gondoljunk csak a gyerekek birkózására, a különféle játékegyverekre, illetve a csapatjátékokra! A csapatban való játszás lényege az együttműködés, amelyet a farkában vadászó állatoknak (pl. a farkasoknak) is meg kell tanulniuk, és amely az ember szocializációjának fontos motívuma: együttműködés nélkül nem tud fennmaradni.

A szocializáció ma is fontos, akkor is, ha az ember már nem vadászából és halászatból él. A gyermeknek napjainkban is be kell il-

leszkednie a társadalomba, meg kell tanulnia a kívánatos viselkedésformákat, amelyekben nagy segítségére vannak a játékok, elsősorban a csoportban, társakkal együtt játszott népi játékok. Ezek abban is segítenek, hogy kialakuljon mozgáskultúrája (ugróiskola, páros forgó), elsajátítsa különböző eszközök kezelését (rongybaba készítése, abroncsajtás, labdajátékok, csülkőzés), fejlődjön memóriája, találékonyága és önfegyelme (felelgetők, parancsolás, virágneves, sánta pipás játék), és megtanulja érzelmeinek kifejezését (párválasztás). Kialakul továbbá a társas együttéléshez nélkülözhetetlen szabálytudata, megtanulja betartani és betartatni a szabályokat.

A játékok típusrendje

Az 1979 és 2002 között eltelt 23 esztendő fontos időszak volt az MTA Zenetudományi Intézet játékgűjteményének fejlődésében. Ebben az időszakban, 1979 és 1990 között elkészült a népi játékoknak a világon egyedülálló típusrendje, amely az azóta eltelt idő alatt működőképesnek bizonyult.

A játékok típusrendje nyitott rendszer; célja, hogy minden játékfajtának helye legyen benne, és az új adatok folyamatosan beoszthatók legyenek. Az első feladat az volt, hogy a játékokat megpróbáljuk elkülöníteni más műfajoktól. Ez ma is állandó mérlegelési igényel, hiszen sok a határeset: kérdés, hogy a játékok, a népszokások vagy egyéb folklórműfajok közé tartozik-e a „Bújj, bújj, zöld ág”, a lucázás vagy a találós kérdések, illetve azok a szövegek, amelyeket a 19–20. századi nyelvészeti folyóiratok közölnek *Gyermekdalok* címmel. A „Bújj, bújj, zöld ág” valamikor népszokáshoz kötődött ugyan, mára azonban elszakadt eredeti funkciójától (a vegetáció újjáéledésének serkentésétől, a húsvéti határkerüléstől). Mivel a legtöbb helyen megszűnt alkalomhoz kötöttsége, helyet kapott a játékrendben. A lucázást gyerekek járják ugyan, de egyértelműen Luca napjához kötődik (december 13.), és a házról házra járó, adománygyűjtő szokások közé tartozik, a játékrendben tehát nincsen helye. A találós kérdés éppúgy nem gyermekműfaj, mint a népmesék, tehát ezeknek tulajdonképpen szintén nem a játékgűjteményben volna a helyük. Mégis szükség volt arra, hogy

ennek a folklórműfajnak is helyet szorítsak a típusrendben, mivel nemcsak a játékgyűjtők, hanem a játékközlők nagy része is gyermekekhez köti a talalós kérdéseket (főként a 20. század első felétől). A nyelvészeti és néprajzi folyóiratokban, népköltési gyűjteményekben közölt „gyermekdalok” között megtalálhatjuk egyes játékok szövegeit éppúgy, mint tandalokat vagy felnőtt dalszövegeket: az utóbbiakat általában a népzenei típusrendbe, a játékszövegeket és a tandalokat pedig a játékok közé tesszük.

A játékok típusrendjének alapja a játékmag, amely szerint hat tömböt különíthetünk el. Ezek az eszközös, mozgásos, szellemi és párválasztó játékok, valamint a mondókák és a kiolvasók tömbjei. Mivel a játékmagról és a tömbökről részletesen többször is írtam,¹ ezeket itt nem kívánom részletezni.

A fogócskák elterjedtsége és jelentősége

A továbbiakban a mozgásos játékok egyik típuscsoportjáról, a fogócskákról lesz szó. Velük kapcsolatban érdekes kettősséget figyelhetünk meg: egyrészt ez az egyik legelterjedtebb és legnépszerűbb típuscsoport, másrészt a pedagógiai munkában alig kap szerepet.

Elterjedtsége nem korlátozódik a magyar nyelvterületre. Az MTA Zenetudományi Intézet játékgyűjteményében német, szlovák, cseh, délszláv, finn, kazah, olasz és angol nyelvű (brit, illetve amerikai) változatok találhatók, de a fogócskákat minden földrészen megtalálhatjuk. Lukácsy András felsorolja a fogócska „megannyi változata”-t is azon játékformák között, amelyeket a világ minden táján meg lehet találni.²

Ha ennek okát keressük, akkor vissza kell mennünk a játékok funkciójának kérdéséig. Az előbbieken már volt szó arról, hogy a játékok során a kívánatos viselkedésformákat és képességeket sajátítjuk el, és hozzátehetjük, hogy ez nem didaktikus módon történik: a játék adja a motivációt ahhoz, hogy a gyermek minél gyorsabban fejlődjön. Kétségtelen, hogy a fürgeség létfontosságú az állatok életében éppúgy, ahogy az volt az ember életében is, amíg fennmara-

¹ Pl. Lázár 1990, 1997, 2002.

² Lukácsy 1964. 204.

dása többek között attól függött, hogy elég gyorsan el tud-e szaladni a támadó elől, vagy elég fürge-e, hogy utolérje a prédát. Nyilvánvaló, hogy a fogócskázó gyermek éppen ezt a fürgeséget fejleszti, természetesen nem tudatosan. Ez az oka a fogócskajátékok nemzetközi elterjedtségének.

Köztudott, hogy a kisgyermekeknek igen erős a mozgásigényük. Ezt a hagyományos paraszti társadalomban könnyen kiélhették: munka közben, előtt és után leginkább mozgásos játékokat játszottak. Nem véletlen, hogy ebben a tömbben találjuk a játéktípusok és altípusok több mint 27%-át (összesen 836-ot a 3024-ből) és a játékváltozatok több mint 28%-át (8223-at a 28 382 játékból). A többi öt tömbben a típusoknak és a játékváltozatoknak egyaránt valamivel kevesebb mint háromnegyede található. Az óvodákban végzett felmérés is azt igazolja, hogy a 3–6 éves gyerekek elsősorban a mozgásos játékokat kedvelik. Minden gyermekes szülő, illetve iskolában tanító pedagógus tapasztalatból tudja, hogy ez később is így van, meglehetősen hosszú ideig. Elég, ha arra gondolunk, hányszor fegyelmezzük gyermekeinket, illetve tanítványainkat: „Ne ugrálj!” „Ne rohangálj!” „Ne mássz fel mindenhova!” (Ha aztán sikerült, akkor meg nógatjuk őket: „Mozdulj már meg, ne ülj egész nap a televízió előtt!”...)

Egy óvodai felmérésből az is kiderült, hogy az óvónők tudják ugyan, hogy a gyerekek mozgásos játékokat szeretnek a leginkább játszani, mégis elsősorban párválasztó játékokat (énekes körjátékokat) tanítanak nekik. Ennek természetesen nem a pedagógus gonoszsága az oka, hanem a vele szemben támasztott elvárások. Egyetlen szülő vagy óvodavezető sem kíváncsi arra, hogy tud-e a gyerek fogócskázni, fél lábon ugrálni vagy párban forogni, arra bezeg igen, hogy mennyi szöveget tud elmondani kívülről (lehetőleg az óvodai „tananyagban” szereplő többé-kevésbé bárgyú versikét), illetve milyen énekeket tanult aznap vagy abban az évben.

A fogócskák csoportja a típusrendben

A fogócskák természetesen a mozgásos játékok között találhatóak. Minden fogócskatípus játékmagja, hogy egy játszónak meg kell fognia a másikat: ezt a játékmagot körítik különböző szabályokkal,

szövegekkel-dallamokkal, térformákkal. A legfőbb szabály azonban a megfogás, amely egyetlen típusból sem hiányozhat.

A játékmagból következik, hogy a fogócskák csak bizonyos életkor elérése után játszhatók a gyerekekkel. Ez az életkor a szabálytudat kialakulásához kötődik, ami nagyjából 5–6 éves korra tehető. A hároméves gyerekekkel nem lehet fogócskázni; ha a felnőtt ezzel próbálkozik, és elkapja a kicsit, az boldogan sikít, és ha elegendik, megint elszalad, várja, hogy újra megfogják. Ez természetes, hiszen neki még nincsen szabálytudata, nem érti meg, hogyha megfogják, akkor neki kell fogónak lennie, amíg ő is meg nem fog valakit. 5–6 éves kortól viszont akár 16 éves korig is szívesen fogócskáznak a gyerekek.

A fogócskák típuscsoportjában 2002 júliusában összesen 139 típus, altípus és altípuson belüli csoport kapott helyet. A táblázatban az egyes csoportokban található változatok számát is feltüntettük. A „megjegyzés” rovatban az szerepel, hogy archívumunkban mely típusnak, altípusnak, ill. csoportnak mely népnél található párhuzama.

Típus	Altípus	Altípuson belüli osztás 1.	Altípuson belüli osztás 2.	Adatok száma	Megj.
Sima fogó	Ház nélkül	Simán	Az elfogott lesz a fogó	42	német
Sima fogó	Ház nélkül	Simán	Az elfogott kiesik	8	–
Sima fogó	Ház nélkül	Simán	Az elfogott is fogó lesz	5	–
Sima fogó	Ház nélkül	Előtte szöveg vagy ének	Az elfogott lesz a fogó	11	német
Sima fogó	Ház nélkül	Előtte szöveg vagy ének	Az elfogott kiesik	3	–
Sima fogó	Ház nélkül	Előtte szöveg vagy ének	Az elfogott is fogó lesz	1	–
Sima fogó	Ház nélkül	Előtte szöveg vagy ének	Mindenki kerget egyet	2	–
Sima fogó	Ház nélkül	Előtte szöveg vagy ének	Fekete Péter	2	–

Típus	Altípus	Altípuson belüli osztás 1.	Altípuson belüli osztás 2.	Adatok száma	Megj.
Sima fogó	Ház nélkül	Előtte szöveg vagy ének	Hiányos leírás	1	–
Sima fogó	Ház nélkül	Előtte kitalálás	–	2	–
Sima fogó	Ház nélkül	Gomba, gomba	–	3	–
Sima fogó	Ház nélkül	Szabadítással	–	5	–
Sima fogó	Ház nélkül	Fán fogócskáznak	–	6	–
Sima fogó	Ház nélkül	Macska és az egerek	–	2	–
Sima fogó	Ház nélkül	Hiányos leírás	–	8	cseh
Sima fogó	Egy házzal	A fogó mindenkit kerget	Az elfogott lesz a fogó	38	–
Sima fogó	Egy házzal	A fogó mindenkit kerget	Az elfogott kiesik	7	–
Sima fogó	Egy házzal	A fogó mindenkit kerget	Az elfogott is fogó lesz	2	–
Sima fogó	Egy házzal	A fogó mindenkit kerget	Hiányos leírás	21	–
Sima fogó	Egy házzal	Mindenki egyet kerget	–	4	–
Sima fogó	Két házzal (egyik házból a másikba futnak)	–	–	8	német, finn, angol nyelvű
Sima fogó	Ügyetlen fogó büntetése	–	–	1	–
Medvetáncoltató	–	–	–	2	–
Páros fogó	–	–	–	7	–
Páratlan fogó	–	–	–	4	–
Láncfogó/Halászás	–	–	–	15	–
Érintő fogó	–	–	–	19	–
Utánzó fogó	–	–	–	2	–
Hosszú lábú gólya néni	Az elfogott lesz a fogó	–	–	11	–

Típus	Altípus	Altípuson belüli osztás 1.	Altípuson belüli osztás 2.	Adatok száma	Megj.
Hosszú lábú golya néni	Hiányzó/Hiányos leírás	–	–	3	–
Szoknyafogó	Egy pár, egy róka	Kocsit, kocsit, komámasszony	–	13	–
Szoknyafogó	Egy pár, egy róka	Túrót ettem	–	6	–
Szoknyafogó	Egy pár, egy róka	Párom, párom	–	5	–
Szoknyafogó	Egy pár, egy róka	Egyéb szövegek	–	3	–
Szoknyafogó	Egy pár, több róka	Kocsit, kocsit, komámasszony	–	6	–
Szoknyafogó	Egy pár, több róka	Recse, recse, pogácsa	–	1	–
Szoknyafogó	Több pár, egy róka	–	–	3	–
Szoknyafogó	Több pár, több róka	–	–	2	–
Szoknyafogó	Kör és fogó	–	–	5	–
Szoknyafogó	Csillag és fogó	–	–	1	–
Szoknyafogó	Hiányos/Értelhetetlen leírás	–	–	18	–
Szembekötős	Szöveg közben kergetés	Erre csörög a dió	–	30	–
Szembekötős	Szöveg közben kergetés	Erre csörög, utána: Gyere, pajtás	–	3	–
Szembekötős	Szöveg közben kergetés	Hol vagy, Jancsi	–	3	–
Szembekötős	Szöveg közben kergetés	Egyéb	–	8	–
Szembekötős	Szöveg után kergetés	–	–	16	–
Szembekötős	Kergetés után szöveg	–	–	1	–
Szembekötős	Szövegtelen	–	–	13	finn

Típus	Altípus	Altípuson belüli osztás 1.	Altípuson belüli osztás 2.	Adatok száma	Megj.
Szem-bekötős	Csak egyet kerget	–	–	19	–
Szem-bekötős	Kettőt kerget (akik helyet cserélnek)	–	–	3	–
Szem-bekötős	Zárójátékkal (kitalálás)	–	–	38	német
Szem-bekötős	Játékleírás hiányzik	–	–	8	–
Szem-bekötős	Egyéb	–	–	1	német, szlovák
Leborított fogó	–	–	–	2	német
Hátulsó pár	Sok pár, egy fogó	Hátulsó pár, előre fűss	–	60	finn
Hátulsó pár	Sok pár, egy fogó	Csiga/Cikka ide, párom	–	14	–
Hátulsó pár	Sok pár, egy fogó	Cicamaca, melyik szemed fáj	–	4	–
Hátulsó pár	Sok pár, egy fogó	Keverem a kását	–	1	–
Hátulsó pár	Sok pár, egy fogó	Cice legyen híri-vel	–	2	–
Hátulsó pár	Sok pár, egy fogó	Sicc ki, macska	–	5	–
Hátulsó pár	Sok pár, egy fogó	Perecem, párom, nincsen párom	–	3	–
Hátulsó pár	Sok pár, egy fogó	Tuskó, tuskó, fatuskó	–	2	–
Hátulsó pár	Sok pár, egy fogó	Szöveg nélkül	–	1	–
Hátulsó pár	Sok pár, egy fogó	Egyéb szöveg	–	15	szlovák, délszláv
Hátulsó pár	Sok pár, két fogó	–	–	6	–
Hátulsó pár	Egyes sorban	Cikka legyen a bolha	–	1	–

Fogócskatípusok a népi játékok típusrendjében

57

Típus	Altípus	Altípuson belüli osztás 1.	Altípuson belüli osztás 2.	Adatok száma	Megj.
Hátulsó pár	Egyes sorban	Hol a szita, asszonyom	–	5	–
Hátulsó pár	Az egész sor fut	–	–	2	–
Hátulsó pár	Hárman	–	–	3	–
Hátulsó pár	Két pár egymással szemben, közöttük áll a fogó	–	–	6	–
Hátulsó pár	Játékleírás hiányzik	–	–	8	–
Tyúkozás	Az elfogott kiáll	–	–	48	kazah
Tyúkozás	Az elfogott a fogó	–	–	12	angol nyelvű
Tyúkozás	Az elfogott is fogó	–	–	1	–
Tyúkozás	Ha elfog egyet, a többiek őt megkergetik, megverik	–	–	1	–
Tyúkozás	Leánykérővel kezdődik	–	–	4	–
Tyúkozás	Hiányos/Értelmetlen leírás	–	–	29	német, délszláv
Sorkergető	–	–	–	10	–
Sánta róka	–	–	–	13	–
Kinn a bárány	Kinn a bárány	–	–	18	–
Kinn a bárány	Kecske van a kiskertbe'	–	–	27	–
Kinn a bárány	Kecske, kecske, mit csinálsz	–	–	20	–

Típus	Altípus	Altípuson belüli osztás 1.	Altípuson belüli osztás 2.	Adatok száma	Megj.
Kinn a bárány	Mit kapálsz, báránykám/Mit ásol, cigány	Főalak	–	6	–
Kinn a bárány	Mit kapálsz, báránykám/Mit ásol, cigány	Leánykérővel kezdődik	–	1	–
Kinn a bárány	Nyissuk ki a galambházat	–	–	15	–
Kinn a bárány	Hiányos leírás	Szöveg nélkül	–	11	–
Kinn a bárány	Hiányos leírás	Szöveg hiányzik	–	1	–
Kinn a bárány	Hiányos leírás	Dallam hiányzik	Kinn a bárány	4	–
Kinn a bárány	Hiányos leírás	Dallam hiányzik	Kecske van a kiskertbe'	3	–
Kinn a bárány	Hiányos leírás	Dallam hiányzik	Kecske, kecske, mit csinálsz	2	–
Kinn a bárány	Hiányos leírás	Dallam hiányzik	Nyissuk ki a galambházat	2	–
Kinn a bárány	Hiányos leírás	Dallam hiányzik	Egyéb szöveg	1	–
Kinn a bárány	Hiányos leírás	Játékleírás hiányzik	Kinn a bárány	15	–
Kinn a bárány	Hiányos leírás	Játékleírás hiányzik	Kecske van a kiskertbe'	5	–
Kinn a bárány	Hiányos leírás	Játékleírás hiányzik	Nyissuk ki a galambházat	8	–
Kinn a bárány	Hiányos leírás	Játékleírás hiányzik	Egyéb szövegek	4	–
Kinn a bárány	Egyéb szövegek	–	–	17	német, szlovák, olasz
Halljátok-e, fiúk, lányok	–	–	–	2	–
Árus fogó	–	–	–	4	–
Ábrán szaladás	–	–	–	21	–

Fogócskatípusok a népi játékok típusrendjében

59

Típus	Altípus	Altípuson belüli osztás 1.	Altípuson belüli osztás 2.	Adatok száma	Megj.
Utcák	–	–	–	2	–
Nyulas fogó	–	–	–	2	–
Lopó-fogó	–	–	–	7	–
Köteles	–	–	–	2	–
Itt a három	–	–	–	47	–
Pörgetős cica	–	–	–	9	–
Színfogó	–	–	–	5	–
Árokcica	Szín nélkül	Az elfogott lesz a fogó	–	72	német
Árokcica	Szín nélkül	Az elfogott is fogó lesz	–	11	–
Árokcica	Szín nélkül	Az elfogott kiáll	–	2	–
Árokcica	Szín nélkül	Hiányos leírás	–	5	–
Árokcica	Színnel	–	–	29	–
Árokcica	Párosával, ill. párhoz fut--nak	–	–	7	–
Légyfogó	–	–	–	2	–
Alvó cica	–	–	–	3	–
Lipem-lopom...	A megfogott a fogó	–	–	48	olasz
Lipem-lopom...	A megfogott is fogó	–	–	3	–
Lipem-lopom...	A megfogottat büntetik	–	–	14	–
Lipem-lopom...	A megfogott kiáll	–	–	8	–
Lipem-lopom...	Hiányos/Hiányzó leírás	–	–	8	–
Libásdi	Az elfogott kiáll	Zárójáték nélkül	Libapásztor nélkül	39	német
Libásdi	Az elfogott kiáll	Zárójáték nélkül	Libapásztorral	11	–
Libásdi	Az elfogott kiáll	Zárójátékkal (libakeresés)	Libapásztor nélkül	12	–
Libásdi	Az elfogott kiáll	Zárójátékkal (libakeresés)	Libapásztorral	18	–

Típus	Altípus	Altípuson belüli osztás 1.	Altípuson belüli osztás 2.	Adatok száma	Megj.
Libásdi	Az elfogott kiáll	Zárójátékkal (nem libakeresés)	–	2	–
Libásdi	Az elfogott is farkas	–	–	14	–
Libásdi	Az elfogott a farkas	–	–	23	–
Libásdi	Hiányos/Ért-hetetlen leírás	–	–	37	német, szlovák
Nyuszi ül a fűben	–	–	–	11	–
Boszorkányos/ Véres ember stb.	–	–	–	15	német
Öregapázás	–	–	–	11	–
Átcsalogatás	Akinek a kezére üt a futó, az kergeti őt	–	–	9	–
Átcsalogatás	A szólítottak egyikét kergeti a másik	–	–	4	–
Hidas fogócska	–	–	–	4	–
Két csapatban (simán)	–	–	–	2	–
Rabozás	–	–	–	8	kazah
Fekete-fehér	–	–	–	8	–
Egyéb fogócskák	Egyediek	–	–	72	német, olasz, angol nyelvű
Egyéb fogócskák	Hiányzó/Hiányos leírás	–	–	53	–

Fogócskatípusok

Terjedelmi okokból itt nem vállalkozhatunk arra, hogy a 139 típus 1535 változatát (2002. júliusi adatok) sorra elemezzük, csak arra, hogy néhány típust megvizsgáljunk. A következőkben olyan típusokkal foglalkozunk, amelyekben az átlagosnál több az adat, sokan és sokféle ismerik, és több altípusuk is kialakult. Ilyen a sima fogócskák típusa, a szoknyafogó, a szembekötős, a „Hátulsó pár”, a tyúkozás, a „Kinn a bárány”, az árokcsica, a „Lipem-lopom” és a libásdi. Nincsenek ugyan altípusai, de a gyerekek szórakoztatásában kiválóan felhasználható az „Itt a három” és a pörgetős cica, ezért ezekről is szót ejtünk.

Sima fogócska

Ebbe a típusba azok a fogócskák kerültek, amelyeknek cselekménye szinte csak a játékmagra korlátozódik. Mindenki futkos, a fogónak meg kell fognia valakit, és akit megfog, az lesz a fogó. 2002 júliusában 182 változatát tartottuk nyilván.

A típus négy altípusra oszlik. Az elsőben található a ház nélküli játszott változatok, a másodikban az egy házzal, a harmadikban a két házzal játszottak, a negyedikben pedig az ügyetlen fogó büntetése.

Az egyes altípusban (a ház nélkül játszott változatok között) további alcsoportokat lehetett kialakítani. Az első alcsoport a simán játszott változatoké, amelyekben sem szöveg, sem ének, sem semmilyen más szabály nem szerepel. Az ide tartozó 55 adat közül 42-ben az elfogott lesz az új fogó, 8-ban kiesik és 5-ben ő is fogó lesz. A magyar nyelvterület valamennyi tájegységén található ilyen változat. Az erdélyi dialektust e rendkívül népszerű, az egész világon elterjedt fogócskatípusban egy esztelneki (Háromszék megye, Gazda Klára gyűjtése), a moldvai dialektust pedig egy klézsei (Duma Dániel gyűjtése) és egy somoskai (Lázár Katalin gyűjtése) változat képviseli.

Az egyes altípus második alcsoportjába azok a változatok kerültek, amelyek előtt szöveg vagy ének hangzik el: vagy körbeforogva énekelnek valamit, azután szétfutnak, és aki a kör közepén áll, az megfog valakit, vagy a fogó valamilyen szöveget mond, ami-

nek a végén a többiek szétszaladnak. A fogójáték cselekménye nem változik. Itt összesen 20 változatunk van Sopron, Zala, Veszprém, Pozsony, Nyitra, Borsod, Heves, Nógrád, Jász-Nagykun-Szolnok, Pest, Bács-Bodrog, Szatmár, Bihar és Brassó megyékből. A Dunántúl jelentős részéről, Erdély más vidékeiről és Moldvából nem ismerünk ilyen adatokat.

A harmadik alcsoportban a fogócskára kitalálás játék után kerül sor. A fogónak ki kell találnia, milyen cselekvést mutogatnak a többiek (ez hasonló az „Amerikából jöttünk” játéktípushoz), és ha kitalálja, a többiek futásnak erednek. Közülük kell megfogni valakit, aki legközelebb fogó lesz. Itt 2 változat található, mindkettő az északi dialektusba tartozik.

A negyedik alcsoportban a gomba (a fogó) a kör közepén guggol. Az elénekelt dallam utolsó sorára a többiek beszaladnak és feldöntik a gombát, utána elfutnak. A gomba utánuk fut, és akit megfog, az lesz az új gomba. A 3 változat Sopron, Moson és Bács-Bodrog megyéből származik.

Az ötödik alcsoportban található változatokat szabadítással játsszák, vagyis a megfogott játészó nem fogó lesz, hanem kiesik a játékból, és állva marad. Ha valaki ráüt oldalt tartott kezére, akkor megint tovább futhat a fogó elöl. Ebben a csoportban 5 változatunk van, amelyek közül négy budapesti, egy pedig szigetszentmiklósi. Valamennyit a Brunsvik Teréz óvónőképző hallgatói gyűjtötték 1954 és 1957 között.

A hatodik alcsoport különlegessége, hogy az itt található 6 játékváltozatban a játészók fán fogócskáznak. A Zala, Pozsony, Nyitra és Bács-Bodrog megyei változatok mellett találunk itt egy eszternelki adatot is (Háromszék megye, Gazda Klára gyűjtése).

A hetedik alcsoport változatainak szereplői: macska és egerek. A macskának föl kell kapnia az asztalra, hogy elkapja egy egér kezét. Az itt található 2 adat közül az egyik budapesti, a másik hajdúdorogi; mindkettő az alföldi dialektushoz tartozik. A Brunsvik Teréz óvónőképző hallgatói gyűjtötték őket 1954 és 1957 között.

A nyolcadik alcsoportba a hiányos játékleírások kerültek, szám szerint 8 adat. Ide tartozó cseh játékkunk is van.

A sima fogó kettes altípusában azok a változatok kaptak helyet, amelyekben van menedék (ház). Ha a futó valamely előre kijelölt helyen van, vagy előre meghatározott cselekvést végez, vagy előre meghatározott szöveget mond, akkor őt nem lehet megfogni. A hely lehet egy földre rajzolt kör, vagy egy kijelölt fa, illetve falrész, a cselekvés lehet leguggolás, a szöveg lehet pl. „Sós a helyem, paprikás!”, de más is.

Ebben az altípusban két alcsoportot különíthetünk el. Az elsőben a fogó mindenkit kerget, és az elfogott vagy felváltja a fogót, vagy kiesik, vagy ő is fogó lesz. Az ide tartozó 68 változat a magyar nyelvterület négy dialektusából származik (moldvai adatunk nincsen). Az erdélyi dialektust itt egy széki (Szolnok-Doboka megye, Hintalan László gyűjtése), két esztelneki (Háromszék megye, Gazda Klára gyűjtése) és egy andrásfalvi (Bukovina, Zsók Béla gyűjtése) adat képviseli.

A kettes altípus második alcsoportjában mindenki azt kergeti, akit kiolvastak: neki kell fához vagy falhoz szaladnia, mielőtt megfogják. Az ide tartozó 4 adat közül egy Borsod, egy Szabolcs, egy Szatmár, egy pedig Bereg megyei.

A hármas altípusban egyik házból a másikba kell szaladni, tehát itt magától értetődően csak hely lehet a ház. Az itt található 8 adat közül három az északi dialektusból, három az Alföld középső részéről, egy a Bácskából, egy pedig a Felső-Tisza vidékről származik. Az erdélyi dialektusból itt nincsen változatunk. Ismerünk ide tartozó német, angol és finn nyelvű változatokat is.

A négyes altípus az ügyetlen fogó büntetése: ha van ügyetlen fogó, akkor nyilván fogócskajátékról van szó. Itt egyetlen adat szerepel: ha a cica háromszorra sem fog egeret, akkor megpörzsölik (megcsipkedik). Ez Kiss Áronnál olvasható, helynévmegjelölés nélkül.

Szoknyafogó

Ebbe a típusba azok a fogócskák tartoznak, amelyben a fogónak az egyik játszó szoknyáját kell elkapnia. A játszók rendszerint forognak, a fogó pedig guggolva, esetleg állva várja a dal végét, hogy elkaphassa egyikük szoknyáját. A játékmód talán nem kelti föl mindenkinben azonnal a fogócska képzetét, a játékmag mégis

egyértelműen erre mutat, hiszen meg kell fogni valakit: a lényegen nem változtat, hogy nem a hátát kell megütni, hanem a szoknyáját elkapni. 2002 júliusában e típusban nyilvántartott változatok száma 63.

A típus hat altípusra bontható aszerint, hogy hány pár és hány fogó játssza, illetve hogy páros forgó helyett más térformában forognak-e. Egy további altípus a hiányos, illetve érthetetlen változatokat tartalmazza.

Az egyes altípusban egy pár és egy fogó játszik. A pár énekelve forog, a fogó pedig a dal végén igyekszik megfogni valamelyiknek a szoknyáját. Az altípus további alcsoportokra bontható az énekelt szövegek szerint.

Az első alcsoportban a „Kocsit, kocsit, komámasszony” kezdetű szöveg változatai találhatóak. 13 adatunk van itt a dunántúli, északi és alföldi dialektusból.

A második alcsoportba a „Túrót ettem” kezdetű szövegek kerültek. Itt 6 változat van, mindegyik az Alföld középső, illetve keleti részéről.

A harmadik alcsoportban találjuk a „Párom, párom, Popádiné” szövegkezdetű változatokat. Az 5 adat az északi dialektusból (Zemplén, Galga mente) és az Alföldről (Hajdú, Szabolcs, Bereg) származik.

A következő (9-es számú) alcsoportban 3 egyedi kezdetű szöveg található. Kettő összevethető a páros forgók egy-egy szövegcsoportjával („Húzd, húzd magadat”, ill. „Tányéricsa, babica”), de szoknyafogóként egyedi szövegek. A harmadik a „Húz, húz, kalauz” szövegkezdet után az itt is megtalálható „Túrót ettem” szöveggel folytatódik, de mivel elékerült az egyedi szövegkezdet, ebben az alcsoportban van a helye.

A kettes altípusban egy pár és több fogó játszik. Ez az altípus két alcsoportra bontható a szövegkezdetek szerint. Az első alcsoportba került a „Kocsit, kocsit, komámasszony” kezdetű szövegnek összesen 6 változata, amelyek közül három Somogyból (Dél-Dunántúl), három pedig Komárom megyének az északi dialektushoz tartozó részéből származik. A másik (9-es számú) alcsoportban 1 adatunk van „Recse, recse, pogácsa” szövegkezdettel a dél-dunántúli Mohácsról (Baranya).

A hármas altípusban több pár és egy fogó játszik. Az ide tartozó 3 változat mindegyike a „Túrót ettem” szöveggel kezdődik. Az egyik Borsodból származik, a másik a Galga mentéről (mindkettő az északi dialektushoz tartozik), a harmadik Szatmárból (alföldi dialektus, Felső-Tisza vidék).

A négyes altípusban több párhoz több fogó van. Itt 2 adatot találunk: az egyik az északi, a másik az alföldi dialektushoz tartozik (Esztergom megye szlovákiai része, illetve Bihar megye).

Az ötös altípusban a játszók körben forognak, a fogó a körön kívül áll, és a dal végén valamelyik szoknyát el kell kapnia. Az itt található 5 változattól három az északi, kettő az alföldi dialektusból származik.

A hatos altípusban a játszók csillag alakban forognak. A dal végén szétszaladnak, és a fogónak el kell kapnia valamelyikük szoknyáját. Az itt található egyetlen adatot az északi dialektushoz tartozó Heves megyében gyűjtötték.

A hiányos, illetve érthetetlen leírások (összesen 18) a nyolcas altípusba kerültek. Dunántúli, északi és alföldi adatok is találhatók köztük.

Más népektől származó adatok itt egyelőre nincsenek. Erdélyből és Moldvából sem ismerünk szoknyafogót.

Szembekötős

A szembekötős első leírása Lukácsy András írása szerint³ az antik görögöknél található, és az egész világon ismerik. Lényege, hogy a fogónak bekötik a szemét, és úgy kell megfognia valakit. Az MTA Zenetudományi Intézet gyűjteményében 2002 júliusában a nyilvántartott változatok száma 143.

A típus a játékban levő szövegek szerepe, a kergetés minősége (a fogó mindenkit vagy csak egy játszót kerget), illetve a zárójáték hiánya vagy megléte szerint hét altípusra bontható. Egy további altípus a hiányos változatokat tartalmazza, egy pedig az egyedieket.

³ Lukácsy 1964. 279, 292.

Az egyes altípusba azok a változatok kerültek, amelyekben a bekötött szemű fogó szöveg (énekülés) közben kergeti a többieket. Az altípus szövegek szerint tovább bontható alcsoportokra.

Az első alcsoportba kerültek az „Erre csörög a dió” szövegkezdetű változatok. 30 adatunk van a dunántúli, az északi, az alföldi és az erdélyi dialektusból: az utóbbit egyetlen esztelneki változat (Háromszék megye, Gazda Klára gyűjtése) képviseli.

A második alcsoportban az előbb említett szöveg folytatódik egy „Gyere, pajtás” kezdetű szövegrésszel. 3 ilyen adatot ismerünk, egyet Veszprémből (Dunántúl), egyet-egyed pedig Hajdúból és Biharból (Alföld).

A harmadik alcsoport szövege a fogó és a többiek párbeszéde. A fogó kérdezi: „Hol vagy, Jancsi” (vagy más nevet mond), a többiek felelnek. Az itt található 3 adat közül egy észak-nyitrai, kettő pedig erdélyi. Az erdélyi változatok közül az egyik Székéről származik (Szolnok-Doboka megye, Hintalan László gyűjtése), a másik Esztelnekről (Háromszék megye, Gazda Klára gyűjtése).

A következő alcsoport (9-es számú) egyedi szövegű változatokat tartalmaz, összesen 8-at. Közülük egy soproni (Dunántúl), a többi az északi dialektushoz tartozik.

A kettes altípusba azok a változatok kerültek, amelyekben a fogó szöveg, ének vagy párbeszéd után kergeti a többieket. Itt 16 változat található, többségük az északi dialektusból származik. Van köztük egy alföldi és egy erdélyi, Szolnok-Doboka megyei adat (utóbbit helynév nélkül a Magyar Nyelvőr 1880-as évfolyama közli).

A hármas altípusban lévő egyetlen változat Erdélyből, Magyargyerőmonostorról származik (Kolozs megye, Olosz Katalin gyűjtése). Ebben a bekötött szemű fogó és a többiek között a megfogás után zajlik párbeszéd, és csak akkor van csere, ha a fogó valakit már harmadszor fog meg.

A négyes altípusba kerültek azok a változatok, amelyekben a fogó mindenkit kerget, de szövegtelenek: a többiek tapssal, cicegéssel vagy egyéb zajokkal jelzik hollétüket. Itt összesen 13 adat szerepel a magyar nyelvterület valamennyi dialektusából. Az erdélyi dialektust egy beresztelki és egy gyimesfelsőlóki változat képviseli (Maros-Torda, illetve Csík megye, mindkettő Lázár Kata-

lin gyűjtése), a moldvait pedig egy klézsei (Duma Dániel gyűjtése). Ismerünk ezen altípusba tartozó finn játékot is.

Az ötös altípusban találhatóak azok a változatok, amelyekben a bekötött szemű fogó csak egy játszót kerget, akinek szintén be van kötve a szeme. Ebben az altípusban 19 adatot találunk a magyar nyelvterület négy dialektusából (moldvai nincsen köztük). Az erdélyi dialektust egy esztelneki (Háromszék megye, Gazda Klára gyűjtése) és egy pürkereci (Brassó megye, Seres András gyűjtése) változat képviseli.

A hatos altípusba azok a játékok kerültek, amelyekben a fogó két játszót kerget, miközben azok helyet cserélnek. Az itt található 3 változat közül az egyik budapesti (Alföld), a másik tyukodi (Felső-Tisza vidék), a harmadik erdélyi változat. Ez utóbbi Esztelnekről származik (Háromszék megye, Gazda Klára gyűjtése).

A hetes altípusban lévő változatokban a fogónak ki is kell találnia, hogy kit fogott meg. Ezzel a zárójátékkal 38 változatunk van, Moldva kivételével valamennyi dialektusból. Egyetlen erdélyi adatunk esztelneki (Háromszék megye, Gazda Klára gyűjtése). Ehhez a típushoz német változatokat is ismerünk.

A tizennyolcas altípusba 8 olyan adat került, amelyről hiányzik a játékmód leírása; csak említik, hogy szembekötős közben mit énekeltek, vagy hogy léteznek – létezett – ilyen játék. Öt közülük alföldi, egy további egy 19. századi gyűjteményben jelent meg, kettő pedig erdélyi. Ez utóbbiak egyike Magyarrrégenről származik (Maros-Torda megye, Koós Ferenc gyűjtése), a másik pedig Kézdiszentlélekről (Háromszék megye, Sebestyén Dobó Klára gyűjtése).

A tizenkilences altípusba 1 adat került egyedi játékmóddal az északi dialektusból. Ide tartozó német és szlovák változataink is vannak.

„Hátulsó pár”

A „Hátulsó pár” típusba azok a fogócskaváltozatok kerültek, amelyekben a játékosok egymás mögött állnak, előttük pedig egy (esetleg két) fogó. Felszólításra a hátulsók az oszlop mellett előrefutnak, az elöl álló fogó pedig valamelyiküket megpróbálja megfogni. A típusban 2002 júliusában nyilvántartott adatok száma 138.

A típus hat altípusra bontható részben a szólítás szövege, részben a felállás formái szerint. Egy további altípusban azok az adatok szerepelnek, amelyeknek a játékleírása hiányzik.

Az egyes altípusba azok a változatok kerültek, amelyekben páros oszlopba állnak a játszók, előttük áll egy fogó, nekik háttal, és a felszólítás után a hátulsók az oszlop két oldalán előreszaladnak. A fogó megpróbálja elkapni valamelyiküket, mielőtt összekapaszkodnak. Ha ez sikerül, vagy beáll az oszlop elejére azzal, akit megfogott, vagy az lesz a fogó, és ő a másikkal áll be az oszlop elejére. Ha nem tudja egyiküket sem megfogni, akkor azok állnak az oszlop elejére, és a fogó hívja a következő párt hátról.

Az altípus szöveg szerint tovább bontható alcsoportokra. Az első alcsoportba kerültek a „Hátulsó pár, előre fuss”, illetve egyéb, hasonló formájú vagy ugyanilyen tartalmú szövegek („Utolsó pár, előre fuss”, „Hátulsó pár, előre”, „Páros cica, előre” stb.). Itt 60 adatunk van a magyar nyelvterület négy dialektusából, a moldvait kivéve. Az erdélyi dialektust egy széki (Szolnok-Doboka megye, Hintalan László gyűjtése), egy marosfelfalui (Maros-Torda megye, Lázár Katalin gyűjtése), egy korondi (Udvarhely megye, István Lajos gyűjtése), egy esztelneki (Háromszék megye, Gazda Klára gyűjtése) és egy hosszúfalui (Brassó megye, Seres András gyűjtése) változat képviseli. Ide tartozó finn változatot is ismerünk, amelyben a felszólítás „Viimeinen pari, ulos!” („Utolsó pár, ki!”).

A második alcsoport szövege: „Csiga ide, párom”, illetve ennek változatai („Cikka ide, párom”, „Csikka ide, párom”, „Cirinicka ide, párom” stb.). Az itt található 14 változathoz egy dunántúli, egy Nógrád megyei (északi dialektus), egynek a származási helye ismeretlen, a többi 11 alföldi változat.

A harmadik alcsoportba a „Cicamaca, melyik szemed fáj” szövegkezdetű játékok kerültek. Itt található 4 adatunk mindegyike az alföldi dialektushoz tartozik.

A negyedik alcsoport szövege: „Keverem a kását”. Az egyetlen ide tartozó adatot Békés megyében (alföldi dialektus) gyűjtötték.

Az ötödik alcsoport szövege „Cice legyen hírivél”. 2 adatunk közül az egyik Jász-Nagykun-Szolnok, a másik Háromszék megyéből származik. Mindkettőt Kiss Áron közli, utóbbit helynév nélkül. A két változat között az a különbség, hogy a Jász-Nagykun-

Szolnok megyeiben a szokásostól eltérően az első pár fut, a Háromszék megyeiben pedig (a többihez hasonlóan) az utolsó.

A hatodik alcsoportba a „Sicc ki, macska” kezdetű szövegváltozatok kerültek. Az 5 adat közül kettő Baranya megyéből (Dunántúl), kettő az északi, egy pedig az alföldi dialektusból származik.

A hetedik alcsoportban a „Perecem, párom, nincsen párom” kezdetű szövegek találhatók. Az itt lévő 3 adat mindegyike dunántúli.

A nyolcadik alcsoport szövege így kezdődik: „Tuskó, tuskó, fatuskó”. Itt 2 Komárom megyei adatot találunk, mindkettő a dunántúli dialektushoz tartozik.

Egy további alcsoportban (18-as szám) található az egyetlen szöveg nélküli változat Kászonaltról (Csík megye, Sebestyén Dobó Klára gyűjtése).

Külön alcsoportba (19-es szám) kerültek az egyéb szövegek, összesen 15. A moldvai kivételével valamennyi tájegységről szerepel adat ebben az alcsoportban. Az erdélyi dialektust egy csík-szentgyörgyi (Csík megye, Sebestyén Dobó Klára gyűjtése) és egy krizbai (Brassó megye, Seres András gyűjtése) játékváltozat képviseli. Ide tartozó szlovák és délszláv adatok is ismeretesek.

A kettes altípusba azok a változatok kerültek, amelyekben két fogó áll az oszlop előtt. Ha egyiküknek sikerül megfogni valamegyik futót, akkor az egyik változat szerint a futó pár mindkét tagja fogó lesz, a másikban az, aki párt fogott magának, beáll az oszlop elejére, és a másik két játészó lesz az új fogó pár. Az altípus szöveg szerint két alcsoportra bontható.

Az első alcsoportban találhatóak a „Hátulsó pár, előre fuss” szövegű változatok, szám szerint 2. Az egyik a dunántúli, a másik az alföldi dialektusba tartozik.

Egy további alcsoportban (9-es szám) vannak az egyéb szövegű adatok. A 4 változathoz egy a dunántúli, kettő az északi, egy pedig az erdélyi dialektusból való: ez utóbbi egy kászonaltról való változat (Csík megye, Sebestyén Dobó Klára gyűjtése).

A hármas altípus változataiban a játészók egyesével állnak sorba, és a hátsó fut. Ha a fogó megfogja, mielőtt beáll a sor elejére, ő lesz az új fogó. Szöveg szerint ezt is két alcsoportra bontható.

Az első alcsoport szövege: „Cikka legyen a bolha”. Az itt lévő egyetlen adat Borsod megyéből (északi dialektus) való.

A második alcsoport szövege: „Hol a szita, asszonyom”. 5 adatból három Borsod megyei (északi dialektus), egy szatmári (alföldi dialektus), egynek pedig származási helye ismeretlen.

A négyes altípusban strófikus felnőtt dallamot énekelnek, és a dal után az egész oszlop egyszerre szalad. Akit a cica megfog, annak a párja lesz az új cica. Az altípus 2 adata az alföldi dialektust képviseli.

Az ötös altípusban lévő változatokat mindössze hárman játsszák, oszlop tehát nincsen, és a futásra való felszólítás szövege sem lehet ilyenformán „Hátulsó pár, előre fuss”, hiszen csak egy pár és egy fogó van. Mégis ide húzta ezeket a játékmag hasonlósága: a párnak szét kell válnia, és megkerülve a cicát össze kell kapaszkodnia, a cicának pedig meg kell fognia valamelyiküket. A pár nélkül maradó lesz az új cica. Az altípusban összesen 3 változat található, egy a Dunántúlról (Zala megye), egy az alföldi dialektusból (Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye), egy pedig Erdélyből. Az erdélyi adatot Kiss Áron közli Háromszék megyéből (helynév nélkül), pontosan megegyezik a Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyei Irsáról származó változattal.

A hatos altípusban öten, illetve hatan játszott változatok szerepelnek. Egy-egy pár szembeáll egymással, és köztük áll föl vagy egy fogó, vagy kettő szintén párban. Ha egy fogó van, az áll közepre, akit sikerül megfognia, ha párban vannak a fogók is, azzal a párral cserélnek, akinek legalább egyik tagját sikerült megfogni. Az ebbe az altípusba tartozó 6 adat közül egy Békés, egy pedig Szabolcs megyei, a többi négy erdélyi: egy Magyarrégenről származik (Maros-Torda megye, Koós Ferenc gyűjtése), kettő helynévmegjelölés nélküli (Háromszék megyéből Kiss Áron könyvéből), egy pedig andrásfalvi (Bukovina, Igaz Mária gyűjtötte Budapesten).

A nyolcas altípusba azok a változatok kerültek, amelyeknek hiányzik a játékleírásuk. Az itt található 8 változathal három a dunántúli, egy az északi, kettő az alföldi és kettő az erdélyi dialektust képviseli. Az egyik erdélyi adat Kászonyújfaluból származik (Csík megye, Sebestyén Dobó Klára gyűjtése), a másik gyergyói (Csík

megye, Gencsy István gyűjtése), a gyűjtő a Magyar Nyelvőr című folyóirat 1905-ben megjelent XXIV. évfolyamában tette közzé. Ez utóbbi csupán a *cikázás* említése, az pedig valószínűleg ennek a fajta játéknak a neve.

Tyúkozás

Ebben a típusban azok a fogócskajátékok találhatók, amelyben az egy sorban összekapaszkodott játzókat kell megfogni; a sor teleredik erre-arra, és van egy játzó (az „anya”: kotló, tyúk stb.), akit nem kell megfogni (általában védi a többieket). A 2002 júliusában nyilvántartott változatok száma 95.

A típus öt altípusra bontható részben a felállás szerint, részben annak figyelembevételével, hogy mi történik azzal, akit megfognak. Egy további altípusba a hiányos és érthetetlen változatok kerültek.

Az egyes altípusban azokat a változatokat találjuk, amelyekben az „anya” a sor elején áll, és a vele szemben álló (héja, sas stb.) kergeti a sorban lévőket (csirkék). Az anya ide-oda fordulva, kitért karal védi őket, a csirkék az előttük álló derekát fogva követik mozgását. Az elfogott kiáll. Ebben az altípusban 48 változat található a magyar nyelvterület valamennyi részéről, a moldvai dialektus kivételével. Az erdélyi dialektust egy sárpataki (Nagy-Küküllő megye, Kovács Sándor 1891 előtti gyűjtése), egy korondi (Udvarhely megye, István Lajos gyűjtése), négy esztelneki (Háromszék megye, Gazda Klára gyűjtése) és egy tatrangi (Brassó megye, Seres András gyűjtése) adat képviseli. Az altípusnak kazah változatát is ismerjük.

A kettes altípus játékmódja hasonló az egyeséhez, de ezekben a változatokban az elfogott csirke lesz a héja. Ebben 12 adat szerepel, amelyek között Moldva kivételével valamennyi dialektus képviselői előfordulnak. Három erdélyi változatunk közül egy magyarrégeni (Maros-Torda megye, Koós Ferenc gyűjtése), egy esztelneki (Háromszék megye, Gazda Klára gyűjtése) és egy közelebről meg nem határozott területről való (Czighy Sándorné gyűjtése). Az altípusnak angol nyelvű változata is van.

A hármás altípus játékmódja szintén hasonló az egyeséhez, itt azonban az elfogott is héja lesz. Az altípusba egy Borsod megyei (északi dialektus) változat tartozik.

A négyes altípus a megfogásig egyezik az előző hárommal, de ha a héja megfog egy csirkét, mindnyájan megkergetik és megverik, utána pedig újrakezdi a játékot más héjával. Itt egyetlen változat szerepel Szabolcs megyéből (Felső-Tisza vidéke).

A következő altípus a hetes számú: az ebben található 4 változat leánykérő játékmóddal kezdődik. Amikor a körön kívül járó (a kánya) minden körbenállót elvitt, azok felsorakoznak a kör közepén álló mögé, és a tyúkozás játékmódja következik. Az adatok között észak-dunántúli, egy alföldi, egy pedig helynév nélküli.

A hiányos, illetve érthetetlen leírások a nyolcas altípusba kerültek. Az itt található 29 változathal három a dunántúli, hét az északi, 13 az alföldi és öt az erdélyi dialektushoz tartozik: egynél nincsen helynév. Az erdélyi adatok közül egy széki (Szolnok-Doboka megye, Hintalan László gyűjtése) egy Csík megyei (közelebbi helymegjelölés nélkül, Gencsy István gyűjtése 1905-ből), kettő székelyföldi (közelebbi helymegjelölés nélkül, Gencsy István gyűjtése 1898-ból). Az ötödiket Barcaújfaluból (Brassó megye, Barcsay Albert gyűjtése) közli Kiss Áron.

A típusba tartozó 1–1 német, illetve délszláv változatot Bakos József idézi mátyusföldi kötetében.

„Kinn a bárány”

Ebben a típusban találhatók azok a fogócskák, amelyekben kézfogással körbeállnak a játszó, egy van belül, egy kívül, és egyikük kergeti a másikat. A kör kaput tartva segíti az egyiket (a bárányt), kaput lezárva akadályozza a másikat (a farkast). A 2002 júliusában nyilvánított változatok száma 160.

A típus szöveg szerint öt altípusra bontható: egy további altípusban találhatók a szöveg, illetve dallam nélküli változatok, egyben pedig az egyedi szövegekkel játszottak.

Az egyes altípusba kerültek a „Kinn a bárány, benn a farkas” szövegű játékok. Itt összesen 18 adat szerepel, amelyek közül kettő a dunántúli, kilenc az északi, öt az alföldi és kettő az erdélyi

dialektushoz tartozik. Az erdélyiek közül egy széki (Szolnok-Doboka megye, Hintalan László gyűjtése), egy pedig Hosszúfaluból származik (Brassó megye, Seres András gyűjtése).

A kettes altípusban a „Kecske van a kiskertben” szövegű változatok találhatók. Az ide tartozó 27 adat közül 10 dunántúli, 12 északi, egy alföldi és négy erdélyi. Ez utóbbiak közül egy parajdi (Udvarhely megye, Kelemen Magdolna gyűjtése), egy esztelneki (Háromszék megye, Gazda Klára gyűjtése), kettő pedig andrásfalvi (Bukovina, Kiss Lajos gyűjtése).

A hármas altípusba kerültek a „Kecske, kecske, mit csinálsz” szövegű változatok; ez a szöveg egy párbeszéd kezdete, ezt követi a fogócskázás. Itt 20 adatot találunk, amelyek többsége (12) a dunántúli dialektusból való. Három változatot tartunk nyilván az északi, négyet az alföldi dialektusból, egynek a gyűjtési helye pedig ismeretlen.

A négyes altípus szövegkezdete: „Mit kapálsz, báránykám”, illetve ennek változatai („Mit ás, néném”, „Mit csinálsz, feleségem” stb.). Az altípus két alcsoportra osztható.

Az első alcsoport játékmódja egyezik az eddigiekkel. Az ebben lévő 6 változat közül kettő dunántúli, egy északi, kettő alföldi, egy pedig az erdélyi dialektusból származik. Ez utóbbi adat Esztelnekről való (Háromszék megye, Gazda Klára gyűjtése). Ebben a változatban a szöveg végén a „Benn a bárány” szöveg is szerepel.

A második alcsoportban a leánykérő játékkal kontaminálódott egyetlen változatot találjuk Jász-Nagykun-Szolnok megyéből. Ebben a játékos körbeállnak, egy van belül (a királynő), egy kívül, és amikor a körbejáró mindenkét elvisz a körből, párbeszéd után a királynőt kergeti.

Az ötös altípus játékeit a „Nyissuk ki a galambházat” kezdetű szöveggel játsszák, amelyeknek túlnyomó többségét (15-ből 12-t) a *ssss m s d d* kezdetű strófikus dallamra éneklik. Két adatnál utalás található a „Debrecenbe kéne menni” dallamára, egyé pedig más, de nagyon hasonló ehhez (*ssm s msd d*). A 15 játék közül hét dunántúli, öt északi, három pedig alföldi. Dallama és szövege miatt ez az altípus terjesztésre nem ajánlott.

A nyolcas számú altípusban található a hiányos játékok. Ez is alcsoportokra osztható.

Az első alcsoport játécai szöveg nélküliek. Az ebben lévő 11 adat közül négy dunántúli, kettő északi, négy pedig alföldi; egy adat származási helye ismeretlen.

A második alcsoportban lévő egyetlen adat leírásából kiderül, hogy a játéknak volt szövege, de azt a gyűjtő nem írta le végig. Ez az adat a dunántúli dialektushoz tartozik.

A harmadik alcsoportban lévő adatoknak a dallama hiányzik. További alcsoportokra lehetett osztani a szövegek szerint. Az ide tartozó 12 adat közül négynek a szövege „Kinn a bárány”, háromé „Kecske van a kiskertbe”, kettőé „Kecske, kecske, mit csinálsz”, kettőé pedig „Nyissuk ki a galambházat”. Egy adatnak egyedi szövege van. Ebben az alcsoportban erdélyi és moldvai adat nincsen.

A negyedik alcsoport játékeinak játékleírása hiányzik. Itt 32 változat található, szöveg szerint további négy alcsoportra bontva. „Kinn a bárány” szövegű 15 adat, „Kecske van a kiskertbe” szövegű 5 adat, „Nyissuk ki a galambházat” szövegű 8, egyéb szövegű 4 adat. A „Kinn a bárány” szövegek között négy erdélyi változatot találunk, melyek egyike magyarói (Maros-Torda megye, Jagamas János gyűjtése), a másik magyarrégeni (Maros-Torda megye, Koós Ferenc gyűjtése), a harmadik kászonalitzi (Csík megye, Sebestyén Dobó Klára gyűjtése), a negyedik pedig gyergyói (Csík megye, Gencsy István gyűjtése). A „Kecske van a kiskertbe” szövegűek között egy andrásfalvi adatot találunk (Bukovina, Kiss Lajos gyűjtése).

Egyéb szöveggel 17 játékot ismerünk, amelyek között a moldvai kivételével minden dialektusból találunk példákat. Erdélyből egy adatot ismerünk Maroskeresztúrról (Maros-Torda megye), amelyet Kiss Áron közöl: ebben a farkas (a fogó) többször is körbemeleg és mindenkit köszönt, illetve kérdez tőle. Ez után kergeti a bárányt.

Árokcica

Ebben a típusban azok a változatok találhatóak, amelyekben a fogó (a cica) mozgásteret korlátozott; egy árokban, illetve két vonal

között kell elkapnia az azon keresztülfutókat. A 2002 júliusában nyilvántartott adatok száma 126.

A típus három altípusra bontható részben aszerint, hogy a játékosok magukban vagy párosával futnak, részben aszerint, hogy a színek játszanak-e szerepet a játékban.

Az egyes altípusban minden játékos magában szaladgál át az árkon, a fogó pedig bárkit megfoghat, aki éppen az árookban van. Ebbe az altípusba tartozik az itt lévő játékok többsége, összesen 90 adat, amelyek között (a moldvai kivételével) valamennyi dialektus képviselőjét megtaláljuk. Az altípus tovább osztható alcsoportokra aszerint, hogy mi történik az elfogott játékosal: vagy ő lesz az új fogó (72 változat), vagy ő is fogó lesz (11 változat), vagy kiáll (2 változat). További 5 változat leírása hiányos. A típusban található egyetlen erdélyi változat andrásfalvi (Bukovina, Zsók Béla gyűjtése): az egyes altípus első alcsoportjába tartozik.

A kettes altípusban a játékosok szintén magukban futkosnak, ám itt a játék azzal kezdődik, hogy a fogó kiált valamilyen színt. Akinek a ruháján van olyan szín, az átsétálhat a túloldalra, nem lehet megfogni; akién nincs, annak futni kell, és közülük próbál a cica valakit elkapni. Ebben az altípusban 29 adatunk van: öt a dunántúli, hét az északi és tizenhét az alföldi dialektusból.

A hármas altípusban a játékosok párosával futnak át az árkon, illetve a túloldalon lévő párjukhoz. A fogónak eközben kell őket megfogni. Ez az altípus átmenet a „Hátulsó pár” fogócskatípushoz. A 7 ide tartozó adat közül kettő dunántúli, egy északi, négy pedig alföldi változat.

„Lipem-lopom”

Az ebben a típusban található játékok közös jellegzetessége, hogy a dallam után a „tolvajok” szétfutnak, a „csösz” pedig igyekszik megfogni közülük valakit. 2002 júliusában a nyilvántartott változatok száma 81.

A típus négy altípusra osztható aszerint, hogy mi történik a megfogott játékosal. Egy további altípusban található az az adatok, amelyeknek játékleírása hiányos vagy hiányzik.

Az egyes altípusba kerültek azok a változatok, amelyekben a megfogott lesz az új fogó (csösz). Az itt található 48 játékleírás a

magyar nyelvterületnek a moldvain kívül valamennyi dialektusát képviseli. Erdélyből egyetlen adatunk van Lőrincrévéről (Alsó-Fehér megye, Kiss Lajos gyűjtése). Ide tartozó olasz változatot is ismerünk.

A kettes altípusban lévő változatokban a megfogott is fogó lesz. A 3 adat közül kettő Pozsony megyéből (északi dialektus), egy pedig Jász-Nagykun-Szolnokból (alföldi dialektus) származik.

A hármas altípusban a csősz megbünteti a megfogottat: megveri, vallatja, zálogot szed tőle, meghúzza a haját stb. Ebben az altípusban 14 változat található: hat Borsod, illetve Nógrád megyéből (északi dialektus), öt az alföldi dialektusból, kettő pedig Erdélyből: egy adat származási helye ismeretlen. A két erdélyi adat egyike zentelkei (Kolozs megye, Lázár Katalin gyűjtése), a másik széki (Szolnok-Doboka megye, Hintalan László gyűjtése).

A négyes altípusban szereplő változatokban a megfogott kiáll a játékból. Ebben az altípusban 8 adatunk van: egy a dunántúli, öt az északi, kettő pedig az alföldi dialektust képviseli.

Nyolcas számot kapott az az altípus, amelyben a hiányos vagy hiányzó játékleírásokat találjuk. Ebben 8 adat található. Öt északi és két alföldi adat mellett az erdélyi dialektust egy magyarói változat képviseli (Maros-Torda megye, Palkó Attila gyűjtése), amelynek szövegét és dallamát Jagamas János játékleírás nélkül közli.⁴

Libásdi

A típus változataiban a játéktéren keresztülfutó „libákat” kell megfognia a fogónak („farkasnak”). A benne található változatok száma 2002 júliusában 156.

A típus három altípusra bontható annak alapján, hogy mi történik az elfogottakkal. Egy további altípusba kerültek a hiányos, illetve érthetetlen leírások.

Az egyes altípusban lévő változatokban az elfogott libák kiállnak. Az altípus három alcsoportra bontható annak alapján, hogy zárójáték nélkül játsszák, zárójátéka libakeresés, illetve egyéb.

Az első alcsoportban található a zárójáték nélküli változatok. Az alcsoport még tovább bontható aszerint, hogy van-e libapásztor

⁴ Jagamas 1984. 2.

vagy nincsen. A libapásztor nélkül játszott változatok alcsoportjában 39 adat található: a moldvain kívül valamennyi dialektust képviselik. Erdélyből itt öt adatunk van: egy Magyargyerőmonostorról (Kolozs megye, Olosz Katalin gyűjtése), kettő Esztelnekről (Háromszék megye, Gazda Klára gyűjtése), egy Csíkszentgyörgyről (Csík megye, Sebestyén Dobó Klára gyűjtése), egy pedig Tatrangról (Brassó megye, Seres András gyűjtése). Ide tartozó német változatot is ismerünk. A libapásztorral játszott változatok száma 11: ezek közül egy északi és 10 alföldi.

A második alcsoportba azok a változatok kerültek, amelyeknek zárójátéka libakeresés. Ez is két alcsoportra osztható tovább aszerint, hogy libapásztor nélkül vagy libapásztorral játszzák. A libapásztor nélküli alcsoportban 12, a libapásztorral játszott alcsoportban 17 adat található a dunántúli, az északi és az alföldi dialektusokból.

Egy további alcsoport (9-es számú) változataiban szintén van zárójáték, de az nem libakeresés, hanem valami egyéb (kötélhúzás, ill. a „sánta pipás” típushoz hasonló nevetéstilalom). Itt 3 változat található: egy a Dunántúlról, kettő pedig az Alföldről.

A kettes altípusban azok a változatok találhatók, amelyekben a megfogottak is fogók (farkasok) lesznek. 14 ilyen változatunk van a Dunántúlról, az északi dialektusból és az Alföldről.

A hármas altípusban található változatokban az elfogott lesz az új fogó, itt tehát a farkasnak nem kell minden libát elfognia. 23 ilyen adatunk van valamennyi dialektusból a moldvai kivételével. Erdélyt egy korondi adat (Udvarhely megye, István Lajos gyűjtése) képviseli.

A hiányos és zavaros leírások száma sajnos meglehetősen nagy: az ezeknek fenntartott altípusban 37 adat található a moldvai kivételével valamennyi dialektusból. Erdélyből itt is egy adatunk van Székről (Szolnok-Doboka megye, Hintalan László gyűjtése), amelyben az szerepel, hogy amikor a libák futnak, a farkas szalad, hogy fogja meg őket, a gazdasszony meg szalad utána. Az adatközlő szerint „nem nagyon történt olyan, hogy a libát elfogja”.

„Itt a három”

Az itt található változatokban egymás mögött elhelyezkedő párok állnak körbe. A kör körül kerget valaki a fogó; a kergetett beáll egy pár elé. Az ott lévő külső immár harmadik lesz, és a fogó ezután őt kergeti. 2002 júliusában a típusban 47 változatot tartottunk nyilván.

A típusnak nincsenek altípusai. A dunántúli, északi és alföldi változatok mellett két adatot találhatunk Erdélyből: az egyik eszterneki (Háromszék megye, Gazda Klára gyűjtése), a másik krizbai (Brassó megye, Seres András gyűjtése).

Pörgetős cica

Az ebben a típusban található játékokban a kör közepén állónak újra és újra fordulnia kell egyet valamelyik körbenállóval, mégpedig úgy, hogy a körön kívül álló közben ne tudja elkapni. Az eddigiektől eltérően a kevésbé játszott típusok közé tartozik a maga mindössze 9 változatával, amelyeket 2002 júliusában nyilvántartottunk benne.

Altípusai nincsenek. Az adatok közül öt dunántúli (három Somogy, egy Fejér, egy Esztergom megyei), három az északi dialektust képviseli (egy Pozsony, kettő Borsod megyéből), egy pedig galgamácsai, amely földrajzilag ugyan az Alföldhöz tartozik, néprajzilag viszont az északi dialektus egyik kis tájának, a Galga mentének egyik helysége.

Elterjedtsége tehát korlátozott és a benne lévő adatok száma is csekély. Mégis érdemesnek tartom rá fölhívni a figyelmet, mert gyerekek és felnőttek között eddig egyaránt nagy sikere volt; ahol csak tanítottam, mindenütt nagy élvezettel játszották. Ki kellene deríteni, hogy vajon valóban a dunántúli és az északi dialektus játéka-ról van-e szó, vagy a gyűjtés hiányosságának tudható be, hogy máshonnan eddig nincsen adatunk.

Összefoglalás

Az itt ismertetett vizsgálat a játékoknak csak egy töredékével foglalkozott, mégis tanulságos lehet azok számára is, akik nem kutatóként, hanem pedagógusként vagy szülőként kerülnek kapcsolatba a játékokkal. Megmutatja, hogy a típusrend segítségével kiválaszthatók azok a játéktípusok, amelyeknek anyagát bizonyos területeken ki kell egészíteni: ilyen a fogócskák típuscsoportja is, hiszen az itt vizsgált 11 típus 1241 változatából mindössze 61 az erdélyi és 3 (!) a moldvai adat. A típusrendnek köszönhetően könnyebben korrigálhatók a hiányos vagy töredékes, illetve torzult változatok. Összehasonlíthatjuk az egyes dialektusok jellegzetességeit, és más népek játékokát is bevonhatjuk a vizsgálatba.

A játékkutatás tudományos haszna mellett nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy a népi játékok nem csak múzeumokban és archívumokban maradhatnak meg. Ma még vannak gyerekek, akik tudják játszani, és mindazt a fürgeséget, fizikai és szellemi leleményességet elsajátítják, amit legjobban a népi játékok segítségével tehetnek meg. Tudomásul kell vennünk, hogy a népi játék nem azonos a haszontalan időtöltéssel, de nem azonos a pedagógusok által használt tananyaggal sem. A népi játékokat játszani kell, nemcsak valamely elvont „hagyományőrzési” eszme jegyében, hanem azért is, hogy a mi életünk is szebbé, jobbá, kiegyensúlyozottabbá és érdelemgazdagabbá váljék általuk.

Irodalom

- BAKOS József
1953 *Mátyusföldi gyermekjátékok*. Budapest.
- GAZDA Klára
1980 *Gyermekvilág Esztelneken*. Bukarest.
- HUIZINGA, Johan
1944 *Homo ludens*. Budapest.
- JAGAMAS János (közéleti)
1984 *Magyaró énekes népzeneje. Egy Felső-Maros menti falu magyar néphagyományaiából*. Bukarest.
- KOÓS Ferenc
1890 *Életem és emlékeim*. Brassó.

LÁZÁR Katalin

1990 Népi játék. (Játéktípusok. A játékok rendje.) In: *Magyar Néprajz*. VI. Budapest, 544–648.

1997 *Népi játék*. Budapest.

2002 *Gyertek, gyertek játszani*. I. Budapest.

LUKÁCSY András

1964 *Népek játéka*i. Budapest.

OLOSZ Katalin – ALMÁSI István

1969 *Magyargyerőmonostori népköltészet*. Bukarest.

SEBESTYÉN DOBÓ Klára

2001 *Én elmenyek kicsi búval*. Bukarest.

SERES András

1984 *Barcasági magyar népköltészet és népszokások*. Bukarest.

